

BİRİNCİ SANAYİ PLANININ HAZIRLANIŞINDA SOVYET UZMANLARININ ROLÜ

Selim İLKİN*

I. Giriş

Bu çalışmanın** amacı, 1932 yılında Türkiye'ye gelip ayrıntılı incelemeler yapmış olan Sovyet uzmanların, 1934 yılı başında uygulamaya konan Birinci Sanayi Planı'na, olan katkılarını incelemektir. Son yıllarda bu planla ilgili araştırmalarda belirli bir artma olmuştur. Ancak bu araştırmalar, Sovyet Uzmanlarının rolünü ya ihmal etmişler ya da çok farklı şekillerde yorumlamışlardır. Bu araştırmalarda Sovyet uzmanlarının nasıl bir ortamda ne gibi amaçlarla getirildiği, bu uzmanların Anadolu'daki incelemeleri, hazırladıkları raporun ana özellikleri vb. konular, Türkiye'de devletçilik anlayışında ve uygulamasında önemli değişikliklerle dolu 1932-1933 yılları içinde, en genel hatlarıyla da olsa ele alınıp incelenecektir. İncelemenin, dönemdeki gelişmeleri daha iyi anlayabilmemize yardımcı olacağı düşünülmüştür.

II. 1931 Yılı Sonlarında Plan Fikrinin Yaygınlık Kazanması

10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan, CHP III. Büyük Kurultayı'nda, **devletçilik**, devletin resmi ilkelerinden biri haline getirilmiştir.⁽¹⁾ Böylece, tüm iktisat politikaları tartışmalarının bu ilke çerçevesinde yürütülmesi, zorunlu hale gelmiş oluyordu.⁽²⁾

İlke'deki bu birlik, devletçiliğe nasıl bir uygulama kazandırılacağı konusunda, çeşitli kesimlerce farklı politika önerilerinin geliştirilmesini önleyemedi. Devletçilik ilkesiyle ilgili geniş bir fikir yelpazesi olmuştu. Bu farklı devletçilik arayışlarının ortak noktalarından biri, devletin sanayi alanında yapacağı, dolaylı veya dolaysız tüm girişimlerin bir **plan** çerçevesinde yapıl-

(*) O.D.T.Ü. Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesi;

(**) Bu çalışma Prof. Dr. İlhan Tekeli ile (birlikte hazırlamakta olduğumuz, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi III. cildinin bir bölümünü oluşturacaktır. Bu haliyle yorum ve yanlışların tüm sorumluluğu yalnız bana aittir.

masını öngörmesiydi. 1931 yılı sonlarında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Katibi Umumisi'nin hazırladığı ayrıntılı bir rapor, plan fikrinin ne denli yaygınlaştığının iyi bir göstergesidir.

«... Türk devletinin memleketimiz için vaz ve tesis edeceği Türkiye İktisat Plânı ve Türkiye İktisat teknik, iktisat kudretlerinin ve prodüktif enerjilerin sağlam ve sıhhatli semereler vermesini temin edecektir...»⁽³⁾

Benzer şekilde T. C. Riyaseti Cumhur Katibi Umumisi'nin Mustafa Kemal'e verilmek üzere hazırladığı bir başka rapor ise, plân hazırlama gereğini, şöyle açıklamaktadır.

«Ordu ve şimendiferler için yapılmış olduğu gibi Hükümetin umumi imar mesaisi için dahi bir kaç seneye taksim edilmiş bir program hazırlansa muvafık olur... [böylece] siyasetimizin ne olacağı tespit edilebilir ve imkân dairesinde bir cüzzü tam olmak için ne yolda çalışacağımız kararlaştırılabilir...»⁽⁴⁾

Devletçilik anlayışlarının farklılıklarına bağlı olarak farklı içerikli plan önerileri 1931 yılı sonarıyla 1932 yılı başlarındaki tartışmalarda önemli bir yer kazandı.⁽⁵⁾ Türkiye'deki plan fikrinin bu gelişmesinde, buhranın dünyada olduğu gibi Türkiye'de yaygınlaşması/⁶³ Sovyetlerin plan deneylerindeki başarısı, kapitalist ülkelerin de devlet müdahaleciliğini planlı şekilde yürütmeye başlamaları⁽⁷⁾ vb. faktörlerin önemli etkileri olmuştur.

Plan uygulaması için gerekli finansmanın nasıl sağlanacağı ise, çözümü en güç sorundu. Yukarıda değinilen son rapor, «hatıra» gelen çareleri şöyle sıralamaktadır.

«... Dahili çareler

- A) Devlet teşkilâtını büyük mikyasta küçültmek ve iktisat edilecek masrafları programın tatbikine sarfetmek.
- B) Bu ihtiyaç için gayet sıkı ve ciddi surette tanzim edilecek bir «Inflation» yapmak yani yeniden kâğıt para çıkarmak.

Harici çareler

- A) Siyasi ve coğrafi kuvvetimizin istismarile nisbeten müsait şartlarla para bulmak.
- B) İhisarlardan bir veya birkaçını bir müddet için vererek istikraz yapmak.
- C) Harici borçlar işinin hallini bir yeni istikrazın akdine bağlamak.»⁽⁸⁾

«Hatıra» gelen bu çarelerden, "dahili" olanların uygulanması, büyük ölçüde o tarihte yürütülen politikalara ters düşmekteydi : Devlet yapısına etkinlik kazandırabilmek için geniş bürokratik girişimler yapıldığı, «para kıymetine» istikrar kazandırabilmek için azami dikkatin gösterildiği bir dönemde, bu önerilerin uygulanması pek mümkün değildi.

«Harici çareler» olarak sayılan hususlar da, özünde dış konjonktüre ve dolayısıyla belirsizliklere bağlı hususlardı. Bir yandan buhranın batılı ülkelerde tehlikeli boyutlara ulaşmış olması bir yandan da Osmanlı borçlarının ödeme şeklinden doğan anlaşmazlık Türkiye'nin bu ülkelerle —özellikle İngiltere ve Fransa— ilişkilerinin iyi olmaması, kredi alma olanağını son derecede sınırlandırıyordu. Çeşitli yabancı firmalardan (Konsorsiyumlardan) belirli imtiyazlar karşılığı kredi alınma girişimlerinden anlamlı bir sonuç alınamadı.⁽⁹⁾ 1931 yılı sonlarında eski Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Osmanlı borçlarıyla ilgili anlaşmazlıkta taraf olmaması nedeniyle iyi ilişkiler içinde bulduğumuz, A.B.D.'ne giderek yeni olanaklar aradı. Açıkça ifade edilmemekle beraber, kredi ve yabancı sermaye sağlamak, buhran nedeniyle kapanmış olup ucuz fiyatlarla satılmakta olan komple tekstil fabrikalarını uzun bir kredi ile satın almak vb. bu gezinin ana amacıydı. İki buçuk ayı aşan bir sürede yapılan temaslardan da bir netice alınamadı. A.B.D. mali çevreleri, kendileri taraf olmasa da, herşeyden önce Osmanlı borçlarıyla ilgili anlaşmazlığın sona ermesini bekliyordu.⁽¹⁰⁾

Bu karamsar görünüm, Başvekil'in Sovyetler Birliği ve İtalya'ya arka arkaya yaptığı gezilerle, bir ölçüde de olsa, kırıldı. Türkiye, kendisi gibi az gelişmiş iki ülkenin farklı sistemler içindeki politika arayışlarını yakından takip etmiştir. Gezilerde Başvekil, bu arayışları yerinde gözleyip değerlendirme olanağı dı-

şında, sağladığı kredi vaadleriyle, Türkiye'de plan girişimlerini, başlama olanağını elde etmiştir.

III. Sovyet Planına Gösterilen İlgi, Bu Ülkeye Yapılan Gezi ve Sağlanan Olanaklar

A. Sovyet Planına Gösterilen İlgi

Sovyetlerin plan uygulamasında sağladığı başarılar, Türkiye'de konuya duyulan ilgiyi arttırmıştır. 1930 yılı sonlarında Hariciye Vekili Teyfik Rüştü Aras'm, Sovyetler'e yaptığı ziyaret bu ilginin daha da gelişmesine olanak sağlamıştır¹¹ Bu gezi öncesinde, Vakit Gazetesi, AnsuversI?] dergisi başyazarı M. Tiltman'm «Rusya'da Bir Tetkik Seyahati»⁽¹²⁾ adlı incelemesini okuyucularına gazeteyle birlikte dağıtmıştır. Bu risalenin alt başlığı, «Bugünkü Rusya'da bütün memleketi beş senede makineleştirecek olan program nasıl tatbik olunuyor...» dur. Risale konuya duyulan ilginin açık göstergesidir.

Sovyet planlama deneyini, Türkiye açısından dikkatle inceleyenlerin başında, Falih Rıfki Atay gelmektedir. Atay, bu geziye katılmakla kalmamış, Aras'm yurda dönmesinden sonra da, bir süre daha Moskova'da kalarak incelemelerine devam etmiştir.¹³

Atay, Türkiye'ye döndükten sonra, Mustafa Kemal'in rejime yeni bir yön verebilmek amacıyla yaptığı üç ay süreli yurt gezisinin büyük bir bölümüne katılmıştır/¹⁴³ Atay'm bu yurt gezisi sonrasında, Yeni Rusya adıyla yayınlanan kitabı, Sovyet deneyinin, önemli yeni atılımlar peşinde olan Türkiye açısından dikkatle incelendiğini göstermektedir/¹⁵³

Atay, bu kitabında «ihtilalci metod»lar aramanın zorunluğuna eğilmiştir: Atay'm görüşleri

«... iptidai bir halkı ve memleketi, büyük bir hızla, garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilalci metodlarm...» bir sentezidir.

Atay, bu çalışmasında hiçbirinde ne «süper kapitalizm» ne de «marksizm» kalıbını önermektedir. O ülkeye özgü bir iktisat sistemi bulma çabasındadır. Ülkeleri «Mısır fesi gibi muayyen kalıplara geçirmeyi...» çağdışı, faydasız ve hatta gülünç bulmaktadır. Atay'a göre,

«Her millet, başka memleketlerde semere veren müesseselerin, ancak içinde bulunulduğu şartlarla uygun olanlarını alır; en şekillenmiş müesseseleri bile bu şartlara uydurmak için değiştirir...»⁽¹⁶⁾

İşte bu çerçevede içinde, Sovyetler Birliğindeki iktisadi, sosyal ve kültürel yaşantılarının çok farklı kesitlerini dikkatli şekilde gözlemiştir. Bu arada özellikle parti örgütü ile 5 yıllık planı ayrıntılı olarak incelemiştir. Bu ülkeden şu «parolalarla» geri dönmüştür :⁽¹⁷⁾

«Türkiye'nin iktisat ve inşa planını yapmak,
inkılap fıkrasını komünist ve faşist, yani eski bir nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak,
Bürokrasi yerine ihtilalci metotlar almak,
Hiç durmaksızın yığınların terbiyesine geçmek...»

Türkiye'de Atay'ın «ihtilalci metotlar» diye tanımladığı radikal önlemlerin alınması, ancak bir süre sonra mümkün olabilmektedir. Geçen bu ara sürede, Sovyet damping'inden⁽¹⁸⁾ etkilenen Türk ihracatçıları nedeniyle, Türk-Sovyet ilişkileri de, Başvekilin Sovyet'lerle yaptığı ziyaret öncesine kadar, belirli bir «duraklama» geçirmiştir.

B. Başvekilin Gezisi ve Sağlanan Olanaklar

Başvekilin 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihlerindeki gezisine, aralarında Hariciye Vekili, C.H.P. Katibi Umumi, milletvekilleri, gazeteciler ve bazı mütehasıslar da bulunan, geniş bir heyet de katılmıştır. Bu şahıslar arasında, bu çalışma bakımından önemli olan, şu sanayi mütehasısları da vardır: Sanayi Umum Müdürü A. Şerif (Önay), İktisat Vekaleti Müşavirlerinden Kamal İbrahim, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi ve Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut.⁽¹⁹⁾

Karşılıklı dostluk gösteriyle dolu bu gezi sırasında,⁽²⁰⁾ heyet, Sovyetlerin en önde gelen liderleriyle görüşmeler yapmış,⁽²¹⁾ Odesa, Moskova ve Leningrad'da pek çok kurumu ve bu arada bazı fabrikaları ziyaret etmişlerdir²² Bu heyetten bir grup «devlet planları komisyonu»nu ziyaret ederek, «Sovyet milli iktisadiyatının umumi prensipleri» ve plan çalışmaları hakkında bilgi

almışlardır. Birinci Planın son uygulama yılı olan 1932 yılında, bu plan hedeflerinin bir çoğuna, öngörölmüş sürelerden önce varılarak sağlanmış olan başarı heyetin özellikle dikkatini çekmiştir.²³

Gezi, politik ve ticari alanlarda olduğu gibi, iktisadi alanda da önemli gelişmelere yol açmıştır.⁽²⁴⁾ Bu gelişmeler içinde, belki de en önemli olanı Sovyetlerin, kendilerinden makina alımı için, faizsiz ve 20 yıl süreyle mal ihracıyla ödenecek 8 milyon altın dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) bir kredi' açması olmuştur. Böylece, Başvekilin, iktisadi atılım için bir süredir aradığı, «harici para»nm büyük bir bölümü sağlanmış oluyordu.²⁵ Bu kredinin sağlanması üzerine, Başvekil, beraberindeki sanayi müte-hassıslarından,

«... Rusya'nın memleketimize ne gibi sanayi makinaları verebileceğinin tahkiki ve bu meyanda hususiyle Rus tekstil makinalarının imal ve istihsal evsafını...»

tetkik etmelerini istemiştir.²⁶

Başvekilin gezisi sonrasında da, Sovyetlerde kalarak incelemelerine devam eden bu uzmanlar heyeti, özellikle bu uzmanlardan A. Şerif (Önay)⁽²⁷⁾ ve Kamil İbrahim, tekstille ilgili olanlar başta olmak üzere,

«... müteaddit ilmi, sınaî Enstitüler ve makina fabrikaları ve bu fabrikaların yaptığı makinalarla tesis edilmiş ve işletilmekte bulunan tekstil fabrikaları,...»

gibi, toplam 70 kuruluşta inceleme yapmışlardır.⁽²⁸⁾

Bu incelemeler sonucunda uzmanlar, Sovyetlerdeki ağır sanayinin «fevkaledede» bir gelişme göstermiş olduğunu, gözlemişlerdir. Benzer şekilde, yün ipliğiyle, bazı özel makinalar haricinde, Sovyet'lerin tekstil endüstrilerini de «... en son terakkiyata» uygun olarak geliştirmiş oldukları saptanmıştır.

Uzmanlar, Türkiye'de tekstil endüstrisinin kurulması için gerekli makinaların «... % 90 nisbetinde» Sovyetlerden sağlanabileceği kanısına varmışlardır. Uzmanlar ayrıca, Moskova'dan yolladıkları bir raporda, bu alanda

«... ne gibi imâlata ihtiyaç olduğunu ve bunların memleketimizin şartına göre en muvafık nerelerde, ne evsaf ve cesamet üzerine kurulması lâzım geldiği hususunun tetkik»

edilmesi için, «muhtelif mütehassıslardan» kurulu bir Sovyet heyetinin Türkiye'de inceleme yapmasını önermişlerdir²⁹

Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği, Türk uzmanlara, Türkiye'ye sanayi alanda «en faydeli» olabilecek yardımı saptayabilmek için, hazırlık çalışmaları yaptıklarını söylemiştir. Bu çalışmalara dayanarak, Türkiye'ye

«... yalnız iktisadiyatını değil Müdafaai milliyesini de takviye edecek olan bazı ağır sanayii tesisatını, bilhasna...»

tevsiiye etmişlerdir.⁽³⁰⁾

Türk uzmanları, «şimdilik» öncelikle tekstil konusunda araştırma yapmakla birlikte, bu öneriye «... azamî ehemmiyet verileceğini...» ifade etmişlerdir. Gerçekten Türk uzmanları, yalnız «tekstil»le değil fakat «kimya ve metalürji» sanayii için de mütehassıs istenmesini, Türk hükümetine tavsiye etmişlerdir.

Türkiye, Sovyet'lerden sağladığı bu kredi ve teknik yardımla, sanayi alanda yapmak istediği atılımlar için, büyük bir hız ve kolaylık sağlamıştır.⁽³¹⁾

C. Sovyet Planlama Deneyine Duyulan İlginin Canlanması: Risaleler

Bu gezi sonrasında Sovyet ekonomisi ve özellikle plan uygulamasını değerlendirmeye dönük çeşitli risaleler yayınlanmıştır. Birinci dönem İzmit milletvekili olan Mehmet Fuat, bu ülkedeki gelişmeleri «sermaye aleminin» ölçüleriyle değil fakat «kendi» ölçüleriyle izah eden bir Sovyet uzmanının çalışmasını tercüme etmiştir.⁽³²⁾ Hamat ise, bu konudaki yayın eksikliğini giderebilmek için, plan, yabancı uzmanlar ve işçiler, yeni şehirler vb. gibi Türkiye'de ilgi duyulan konuları içeren geniş kapsamlı bir derleme yapmıştır.⁽³³⁾ Ekonomik konularda, «üleştirme» (Cvulgarisation) yoluyla ve küçük risalelerle ciddi bahislere karşı alaka uyandırmaya» çalışan Milaşlı Gad Franko'nun çalışması, plan-

lama uygulamasının gerekli kıldığı geniş ithalâtın zorunlu bir sonucu olan «damping»in, dikkatli bir incelemesidir/³⁴³ Franko, üretimde sağlanan başarılar yanında, üretimin kalitesinde görülen düşüklükler, finansmanın zorunlu kıldığı taymlama ve bunun mevcut «nesil» üzerindeki olumsuz etkileri, gibi planla ilgili bir çok noktaya değinmiştir. Frankoya göre bu Sovyet deneyinin

«tarzı inkişafını alâka ile takip etmekte prensiplerin taraftarı olmasak dahi-herkes için faide vardır: münevverler için ise bir vazife [diri ...»⁽³⁵⁾

Haydar Rıfat, aynı konuda Dö Menzi'den bir tercüme yapmıştır³⁶

Tümü 1932 yılı içinde hazırlanmış olan bu risaleler yanında dönem basınının aynı konuya ayırdığı geniş yer, Sovyet planlama deneyinin plan hazırlamaya girişecek Türkiye'de, ne denli büyük ilgi uyandırdığını açıkça göstermektedir.

IV. İtalya'ya Yapılan Gezi ve Sağlanan Olanaklar

Türkiye, İtalya'daki gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Özellikle şehircilik, parti taşra teşkilâtı, propoganda örgütü vb. unsurlar ilgisini çekmiştir³⁷

Sovyet gezisinden on gün kadar sonra, Başvekil bu kez İtalya'yı ziyaret etti. 22 Mayıs-2 Haziran 1932 tarihlerinde yapılan bu geziye, Başvekil yine geniş bir uzmanlar kadrosuyla katılmıştır. Kral ve Başvekil Musolini tarafından kabul edilmişler ve çeşitli kurumlarda inceleme yapmışlardır. Bu temaslar sırasında, İtalya'nın Türkiye'ye 300 milyon liralık (yaklaşık 32 milyon dolar) bir kredi vermesi üzerinde anlaşılmıştır. Bu kredinin üçte biri nakit olarak ödenecektir. Üçte biri makina ithali için, üçte biri ise İtalya'ya olan borçların ödenmesi —ertelenmesi— içip. kullanılacaktır. Musolini, gazetecilere yaptığı açıklamada, Türkiye ile olan ilişkileri daha da geliştirecekleri konusunda söz vermiştir/³⁸³

V. Falih Rıfkı Atay'ın Bir Değerlendirmesi

1932 yılında İsmet İnönü'nün Sovyet'ler ve İtalya gezilerine katılan Falih Rıfkı Atay, bu ülkelerle ilgili önceki gözlemlerini

yeniden değerlendirme olanağını elde etmiştir. **Moskova ve Roma** başlığıyla yayınlanan bu değerlendirmelerinde, özellikle Sovyetlerdeki plân uygulamasındaki başarılar üzerinde durmaktadır. Planın yalnız Sovyetlere özgü bir araç olmadığına, olmaması gerektiğine değinerek şöyle demektedir :

«Bu plan kelimesi beş senelik plandaki (Sovyetlerin planındaki) kelime değildir. Moskova'nın kullandığı bütün kelimeleri kırmızı görmek, insanın kendisini iktisat dili konuşmaktan men etmesi olur... Plân şu veya bu rejimin değil, artık bütün alemin kelimesidir. Bir bahçe, bir ev, bir fabrika ve bir şehir yaparken kullanılan plân kelimesine kimsenin ses çıkardığını görmüyoruz. Bir memleketin iktisadi hayatı, hepsinden daha büyük bir inşadır. Bu inşanın plânı olabilir değil, olmak gerekir...»⁽³⁹⁾

Atay, plânın hem bir «müvazene» hem de bir «tasarruf» unsurunu içererek, israf ve anarşiyle eşanlı olan plansızlığın yerini alması gerektiğini vurgulamıştır.

Dünya'nın her yerinde «plancılar sınıfı», önsafı almaktadır. Hiçbir gazete, hiçbir dergi yoktur ki, buhran kelimesiyle birlikte **économie dirigée** ve **économie planifiée** kelimelerine rastlanmasın. Bu plancılara, ne şekilde isim. takılabileceğini, Atay şöyle belirtmektedir :

«... Komünist, sosyalist, faşist, devletçi, içlerinde hepsinden vardır; hepsini birbirine karıştıran da var. Fakat şurası şüphesiz dirki, hepsi tek fikirde birlikti;': Fertçi ve liberal iktisat sistemi ölmüştür; insanlar yoi. i bir nizam aramaktadırlar...»⁽⁴⁰⁾

Bu arayış içinde, Türk plancıların istedikleri, Türkiye'nin Moskova'laşması veya Roma'laşması değildir. Ana amaç;

«... Gerek fert, gerek devlet, gerek dış yardım, buraya (Türkiye'ye) sermayesini koyduğu zaman, bunun hiçbir enerji israfı olmaksızın semere vermesini kontrol etmeye elverişli bir inkişaf plânının tanzim olunmasıdır...»⁽⁴¹⁾

Atay'a göre, «milli ve müstakil» bir iktisat kurabilmek için «**Türkiye'nin iktisadi kurtuluş planı**» (altını ben çizdim) diye adlandırılacak, bir plana ihtiyaç vardır.

«Bu kurtuluş kavgasında hem Rusya'dan, hem İtalya'dan, dünyanın her tarafındaki tecrübelerden ders alacağız...»

VI. İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın Devletçilik Anlayışı ve Planla İlgili İlk Girişimler

Plan hazırlanmasıyla ilgili girişimler, İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan ile Sanayi Umum Müdürü A. Şerif Önay'm nezaretlerindeki bir teknik kadro tarafından yürütüldü. Özkan ile —bu dönemdeki devletçilik uygulamasını büyük ölçüde etkilemiş olan— Önay, devletçilik ilkesini, halkçılık ilkesiyle bağdaştırmak çabasıydılar. Bu çerçevede, özel sanayi kesimine sağlanacak korumayı düşük, ayrıcalıkları sınırlı tutmak istiyorlardı.⁽⁴²⁾ Buna karşın, devletin, yalnızca özel sektörün yapamıyacağı alanlarda değil, fakat daha geniş bir çerçevede faaliyetlerde bulunması düşünülüyordu.

A. Üç Senelik Sanayi Program Hazırlama Girişimleri

Sovyetlerden ve İtalya'dan sağlanan krediler, ki toplam olarak yaklaşık elli milyon lira etmekteydi, üç yıllık bir sanayi programının (ve planı) hazırlanmasına büyük bir hız vermiştir.⁽⁴³⁾ Bu programın Haziran ayında bitirilip, Temmuz (1932) ayı içinde ilan edilebileceği bile ileri sürülmüştür. Bunda Mustafa Şeref Özkan m planı en ana hatlarıyla bile olsa, Sovyet uzmanların ziyareti öncesinde bitirmek istemesi, etkili olmuştur. Özkan, böylece planın milli niteliğini kanıtlayıp muhtemel tepkileri «asgaride tutabilmeyi» amaçlamıştır.⁽⁴⁴⁾

İthal ikamesine dayalı olacak bu planda, pamuklu tekstil üretiminin, ana önceliği taşıması, hemen hemen her kesimin üzerinde anlaştığı bir nokta idi. Yalnız, kurulması öngörülen fabrikaların doğrudan doğruya hükümetçe tesisi ise büyük çapta yeni bir uygulama idi.⁽⁴⁵⁾ Ayrıca bu fabrikaların bir kısmının, mevcut üretimin bir bölümünü sağlamakta olan, küçük ev sanayiinin ihtiyaçlarını karşılamayacak, «santral fabrikaları» olması öngörülmüyordu. Böylece «... her ufak fabrikatör» boya, apre gibi hizmetleri, iplik, boya gibi girdileri bu fabrikadan, hem de ölçekten yararlanma dolayısıyla ucuza sağlanabilecekti.⁽⁴⁶⁾

Pamuklu tekstil dışında, planın hangi alanlara yöneleceği, büyük ölçüde kredilerle alınabilecek makinalara bağlı idi. İlk ağızda düşünülen şeker sanayi idi.⁽⁴⁷⁾ Bunlardan başka aşağıdaki alanlarda fabrikalar kurulması «... mümkün ve faydeli...» bulunmuştur :

- «i) Sanayi kimyanın ana fabrikaları,
- ii) Demir sanayiinin ana fabrikaları ve ziraat makineleri fabrikaları,
- iii) Keten, kendir ihza vatını islâh edecek ve bunlardan mamulat vücuda getirecek fabrikalar...»⁽⁴⁸⁾

Sovyet ve italya'dan sağlanan kredilerin ayrıntılarının tam olarak saptanmadığı bir dönemde yapılan, pamuklu tekstil dışındaki muhtemel yatırım alanlarının saptanmasından ibarettir. Sovyetlerden, pamuklu tekstil yanında, keten, kenevir, kimya ve demircilik alanlarında da uzman istenmesi incelemelerin daha ileriye götürülmek istenmesinin sonucudur.⁽⁴⁹⁾ İktisat Vekili'ne karşı yoğunlaştırılan tepkiler, planın Sovyet uzmanlarının gelişi öncesinde tamamlanmasını önledi.

B. Devlet Sanayi Ofisi'nin Kuruluşu

Plan çalışmalarının hızlanmasıyla birlikte, kurulacak «devlet teşekküllerinin» nasıl bir örgüt tarafından yönetileceği, özel sektör yatırımlarına ne gibi koşullarda ve nasıl destek olunacağı, yabancı yatırımlara ne gibi hallerde ve nasıl müsaade edileceği vs. gibi çoğu birbirleriyle yakından ilgili sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu sorunların çözümü için, Devlet Sanayi Ofisi (D.S.O.) (2058 no.k) ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası (T.S.K.B.) (2064 no.k) kurulması yoluna gidildi. Bu kuruluşlar Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası (T.S.M.BJ'nin yerini alacaktı. Böylece, Hükümetin fonksiyonlarını büyük ölçüde yitirmiş olarak gördüğü T.S.M.B.'dan da kurtulunmuş olunuyordu. ,

Bu tebliğ kapsamı bakımından, D.S.O.'nun kuruluş şeklinin incelenmesi, dönemde uygulanmak istenilen plan anlayışına açıklık getirecektir.

D.S.Q.'nin ilk görevi,⁽⁵⁰⁾ devlet teşebbüsü şeklinde kurulması düşünülen fabrikaların yapımını sağlamaktır. Burada ilk ola-

rak Sovyet kredisiyle kurulacak fabrikalar söz konusudur. Bu, fabrikaların projesinin hazırlanmasından, tamamlanmasına kadarki tüm evreleri kapsayabilecektir. D.S.O'ya ayrıca, yerli hammaddelerin üretimde kullanım şekillerini ve tüketimlerini artırıcı araştırmalar yapmak, kendisine yollanacak teknik sorunları çözmek, üretim tesisiyle ilgili projeleri değerlendirmek vs. gibi çok geniş bir görev alanı yüklenmiştir, **ikinci** görevi tüm devlet teşebbüslerini, idari, mali, ticari ve fenni konuları da kapsar bir biçimde, işletmektir.⁽⁵¹⁾ Ayrıca, bu teşebbüslerin çalışma programları ve bütçelerini yapmak da D.S.O'ya verilmiştir. T.S.M.B.'nin sorumluluğu altındaki fabrikaların yönetimi bu kurumun kapatılmasıyla D.S.O.'ya geçiyordu. Ayrıca, ileride kurulacak «devlet teşebbüslerinin» yönetimini de, DS.O. üstlenecekti. **Üçüncü** görevi ise devlet iştiraklerini yönetmekti. T.S.M.B. dönemindeki aksaklıklar gözönünde tutularak, devlet yönetiminin bu şirketlerdeki kontrolü arttırılmıştır. B.S.O., bu şirketlerin yönetimini, konmuş olan devlet sermayesi nisbetinde iştirak ve kontrol edecektir. Hatta bazı noktalarda D.S.O.'nm kontrolü, sermaye oranına bakılmadan, tam tutulmuştur. Örneğin, bütün iştirâklerde devlet sermayesinin oranı ne olursa olsun, bu kurumların «fenni idaresi...» D.Ş.O. ya verilmiştir: «Bu fabrikaların müdür ve mühendisleriyle imalat ve fen şube şefleri ve mütehassısları ofis tarafından tayin...» olunacaktır.

Dördüncü görev, biraz dolaylı yoldan da olsa, D.S.O. nin etki alanını çok genişletir niteliktedir. Kanunun, bir maddesi (6. maddesi). «... büyük sanayiden madut olup memleketin sürüm şeraiti dolayisiyle ancak **mahdut miktarda** fabrikanın tesisine müsait bulunan veyahut mevzu **fevkâlade himaye** tedbirleriyle sürümü Hükümetçe temin olunan...» (altını ben çizdim) sanayii tesislerin kurulmasını, İcra Vekilleri Heyetinin özel iznine bağlıyordu, Kanunun bir başka maddesi de (4/A maddesi) bu tip kuruluşlara, İktisat Vekâletinin öngöreceği biçimde, D.S.O. tarafından «nezaret» edilmesi esasını getiriyordu. Böylece, D.S.O.'nin kontrol alanı, büyük ölçüde genişletilmiş olmaktadır. Büyük sanayi niteliği taşıyacak fabrikaların, ister sayılarının azlığından, ister sağlanmış olan olağanüstü korumadan olsun, piyasada hakimiyet kurmaları önlenmek istenmektedir. Bu ilke, dönem yöneticilerinin üreticiyle tüketici arasında kurmaya çalıştıkları dengeyle de tutarlıdır. Bu kanun ayrıca özel «mukavelelere»

göre, yine «İcra Vekilleri Heyetinin» onayıyla kurulacak fabrikaların kuruluşu ve kuruluş ilkelerine uygun yönetilmesinin kontrolünü D.S.O.'ya vermektedir. Bu madde özellikle yurt dışından gelen yatırım önerileriyle ilgilidir. Bu yatırımların, maliyet ile satış fiyatı arasındaki farkla finanse edilmesi düşünülmektedir. Finansman tamamlandıktan sonra da, bu fabrikaların «devlet teşebbüsü» olması, öngörülmektedir. İştö D.S.O.'na bu tür girişimlerin, hemen tüm aşamasını yürütme ve denetleme görevi verilmiştir.

D.S.O., İktisat Vekâletinin denetiminde olmakla birlikte, üçüncü şahıslarla olan ilişkilerinde, hükmi şahsiyete sahip olarak ticaret ve özel hukuk hükümlerine tabi tutulmuştur. Böylece bu kamu kuruluşunun özel sektörle ilişkilerinde, bir esneklik getirilmiştir. Bu esneklik aynı zamanda, D.S.O.'nin, devlet ihalelerine, özel sektörle birlikte girmesine olanak vermektedir. Bu ise bu alandaki, özel girişimin monopolünü, büyük ölçüde tehdit eder niteliktedir.⁽⁵²⁾ D.S.O.'nin, idari ve mali yönetim ve denetimi, fonksiyonları pek açık olmayan bir takım kurullar aracılığıyla kamu elinde tutulmuştur.

D.S.O.'nin bu denli geniş kapsamlı bir kuruluş olarak yassallaştığı günlerde, ayrıca, T.S.K.B.'nm kurulması yoluna gidiliyordu. Bu son kuruluşla ilgili yasa ise, Teşviki Sanayi Kanununa sanayicilere tanınmış olan makina ve girdilerin gümrüksüz ithalâtı gibi, çok önemli bazı ayrıcalıklara son veriyordu. Özel kesime sağlanacak krediler ise, sıkı bir kontrole tabi tutuluyordu.

D.S.O. ile T.S.K.B.'nm kuruluşu, özel sanayi kesiminin veya bu kesime yakın çevrelerin büyük tepkisini doğurdu. Özünde tüm tepkiler, devlet sektörünün, özel sektör aleyhine olacak bir şekilde genişletilmek istenmesinden kaynaklanıyordu⁵³

C. İktisat Vekili'nin İstifası :

2-9 Temmuz 1932 tarihleri arasında, T.B.M.M. de, yukarıda değinilen D.S.O. ve T.S.K.B. kanunları dışında, bir seri kanun daha görüşülerek kabul edildi. Tümü «öncelik»le gündeme getirilen bu kanunların müşterek özelliği, ticarete önemli devlet müdahaleleri getirmekte olmasıydı. Bu tasarıların T.B.M.M. de görüşülmesi sırasında bu tip devlet müdahalelerinin «kollektivasyona» gideceği şeklindeki bir iddia, yöneticilerin böyle bir

«tehlike»nin kesinlikle olmadığı şeklindeki beyanlarına rağmen, basma yansıyarak, İktisat Vekili'ne olan tepkinin daha da artmasına neden oldu.⁽⁵⁴⁾

Mustafa Şeref Özkan'ın istifasına yol açan son gelişmelerde, plan çalışmalarıyla ilgili bir tercih, bir ölçüde de olsa etkili olmuştur. İş Bankası'nın, kâğıt fabrikası kurmak için yaptığı müracaat uzunca bir süre İktisat Vekâletince cevapsız bırakılmıştır. Kâğıt sanayii, açıkça ifade edilmemekle birlikte, devlet girişimleri arasında tutulmak istenmiştir. İş Bankası ile İktisat Vekili, Mustafa Kemal'le ayrı ayrı görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelerde, Mustafa Kemal'in Sanayi Umum Müdürü A. Şerif Önay'la ilgili olumsuz görüşler ileri sürmesi, İktisat Vekili'nin istifasını kaçınılmaz hale getirmiştir⁵⁵

Özkan ve Önay'm görevden ayrılmalarıyla, devletçilik uygulamasında –ve dolayısıyla plan uygulamasında, devlet kesimine öncelik ve geniş bir önderlik tanıyan radikal anlayış da elimine edilmiş oluyordu.

VII. Sovyet Müttehassıslarının Türkiye'deki İncelemeleri

Sovyet uzmanlarından, önce pamuklu mensucatla ilgili olanlar, 12 Ağustos 1932 tarihinde geldiler. Bu heyet, Sovyetler Proje Tröstü Müdürü Prof. Orlof (iktisatçı) başkanlığında şu uzmanlardan kuruluydu: Prof. Kovalefski (İktisatçı-İktisat Enstitüsü Müdürü ve Kızıl Profesörler Enstitüsü Profesörlerinden), Mamurin (tekstil mühendisi-Pamuklu kumaşlar uzmanı), Gogolin (Kimyager, tekstil boya uzmanı), Prof. B. Volinski (Mühendis-enerji uzmanı), Troyanski (Maden Mühendisi-İdrolik İstasyonlar uzmanı), Prof. Nikolayef (Mimar), Prof. A. Samgin (Mühendis-Su ve kanalizasyon Uzmanı), ve Mark (İnşaat Mühendisi)⁵⁶³

Ankara'da yapılan toplantıda Sovyet uzmanlara pamuklu mensucat ile ilgili ön çalışmalar anlatılmıştır. İlk saptamalarına göre, Türk uzmanlar

- «i) Eskişehir yahut Konya'da, 32.000 iğli ve 900 dokuma tezgâhlı, boya ve İslah kısımlarına havi ve 1.700 amele çalıştıracak bir mensucat fabrikası (kombinat).

- ii) Kayseri yahut Malatya'da tam bunun gibi bir kombinat.
- iii) Sarayköy yahut Denizli'de 18.000 iğli ve 500 dokuma, tezgâhlı, boya ve İslah kısımlarına malik bir santral mensucat fabrikası»

kurulmasını öngörmüşlerdir.⁽⁵⁷⁾ Sovyet uzmanları da, Türk uzmanlarının bu tercihlerini bir kez daha değerlendirebilmek için geniş çaplı bir geziye çıkmışlardır. Çeşitli gruplar şeklinde yapılan bu gezilerde, İzmir ve Adana gibi önemli pamuk ekim alanları, Sarayköy, Denizli ve Burdur gibi «ev dokumacılığının» gelişmiş olduğu alanları ve yeni fabrikaların kurulması düşünülen, Eskişehir, Konya, Malatya, Kayseri, Nazilli, Ereğli, Afyonkarahisar, Tire ve Ödemiş yörelerini dolaşmışlardır⁵⁸ Tüm bu geziler, Türk uzmanlarla birlikte yapılmıştır⁵⁹ Mustafa Şeref Özkan'ın bu heyetin «karma» bir heyet olduğunun, belirli olması yolundaki istekleri ise pek gerçekleşmemiştir. İki ayı aşan bu gezi sırasında, Sovyet uzmanlar, gezdikleri bölge halkından yakın ilgi görmüşlerdir. Bunda, kurulması düşünülen fabrikaları, bölgelerine almak isteyen mahalli idarecilerin büyük payı olmuştur⁶⁰ Örneğin Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası, ilginç bir risale yayınlamıştır. Hükümetin devletçilik alanındaki girişimleri, iktisadi istiklâl ve refahın en kısa yoldan sağlanması olarak yorumlanarak, Kütahya ilinin, kurulması düşünülen fabrikalar için, çevre illerden daha üstün avantajları olduğu ileri sürülmüştür :

«Coğrafi vaziyeti, münakale şeraiti, muharrik kuvvet istihsali, amele ucuzluğu... (gibi) birçok rüçhan vasıflarına malik ve iktisadi vaziyeti itibariyle de devlet müessesatının ihyakâr mevcudiyetine cidden muhtaç bulunan Kütahya...»⁽⁶¹⁾

özellikle basma, fabrikalarını istemiştir. Bunlar dışında «şeker, porselen, fayans, bira, maden ve tiftik sanayii için de» gösterdikleri üstünlüklerin ayrıca incelenmesini talep etmişlerdir. Tabii tüm yöreler, bu girişimleri Kütahya gibi olumlu karşılamadı. Örneğin, fabrikaların birinin Kayseri'de kurulması ve bu fabrikanın enerjisi için gerekli suyun Bünyan'dan alınması ile ilgili tasarısı, bu ilçede büyük bir hayal kırıklığı yaratmış ve şikâyete neden olmuştur⁶²

Olumlu veya olumsuz tüm bu tip tepkiler fabrika kurma ile ilgili tartışma ve heyecanların hiç olmazsa gezi yapılan yörelere taşınmış olduğunu göstermektedir.

Bu incelemelerde, uzman heyetinin bir grubu mevcut pamuklu tekstil tesislerini, halkın tekstil tüketim cins ve miktarını, mevcut pamuk cinslerini saptamıştır. Diğer bir grup ise fabrika kurulması düşünülen şehirlerdeki, doğal, ekonomik ve endüstriyel koşulları incelemiştir. Bu inceleme sırasında, özellikle bu bölgelerdeki döndürücü güç (enerji), su, ham madde, işgücü, inşaat malzemesi vs. gibi unsurlar üzerinde durulmuştur.⁽⁶³⁾

Keten, kendir ve jüt mamulleriyle ilgili incelemeler ise, ilk heyetten bir süre sonra gelen Z. Galvanin (mühendis) tarafından yürütülmüştür. Bu uzman 1-4 Ekim tarihlerinde İzmir'de ve yöresinde (Ödemiş, Tire ve Bayındırlı) 12-16 Ekim tarihlerinde ise Kastamonu ve yöresinde (Daday ve Taşköprü'de) incelemelerde bulunmuştur.

Kimya ve demir sanayii ile ilgili incelemeyi ise Prof. N. Yukseviç yürütmüştür. Bu uzman Zonguldak, Filyos, Safranbolu, Çankırı ve Irmak yöresinde incelemelerde bulunmuştur.

Heyet ve bu heyetin başkanı Prof. Orlof dönemin yöneticileriyle, pamuklu mensucat dışında özellikle plan çalışmaları konusunda, olumlu karşılanan tartışma ve görüşmeler yapmışlardır. İnönü, anılarında «... muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan olarak...» nitelendirdiği Prof. Orlofla yapmış olduğu görüşmeleri şöyle özetlemektedir :

«... Sovyet Heyetinin başı, plan tatbikatında gerekli makinalardan bize neleri verebileceklerini ve neleri veremeyeceklerini, kendi veremediklerini garp aleminde tedarik etmemiz lâzım geldiğini özel görüşmelerimizde bana açıkça söylemiştir... (Orlof) ...daha mühim olarak, bize, demir ve çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür...»⁽⁶⁴⁾

Orlof bu görüşmelerde, «ince kumaş» dokumak üzere kurulması düşünülen fabrikanın makinalarının batıdan alınması, demir - çelik fabrikasının ise Batı Karadeniz sahil şeridinde kurulması yönünde İsrarda bulunmuştur. Türk askeri yetkilileri ise, bu son fabrikanın denizden doğrudan ateş altına alı-

nabilmesini önlemek amacıyla, daha içerilerde kurulmasını istemekteydiler. Orlof ise, bu fabrikanın «iktisadî» olabilmesi için en çok Karabük'e kadar uzanan bir sahil şeridinde kurulması gerektiğinde ısrar etmiştir.

İktisat Vekili olarak, bu heyeti Türkiye'ye gelişlerinde Mustafa Şeref Özkan, ayrılışlarında ise Celal Bayar kabul etmişlerdir. Heyetin bir bakan değişikliğinin çok ötesinde, devletçiliğe» farklı bir yön verebilme girişimlerinin yoğun bir döneminde Türkiye'de bulunmuş olmalarına rağmen, gerekli verileri toplayarak, aşağıdaki bölümde özetlenecek, kapsamlı raporu hazırlamışlardır.

Orlof, 28 Eylül 1932 tarihinde, İktisat Vekili'ne gönderdiği bir veda mektubunda, Türk uzmanlarıyla işbirliği yaparak hazırladıkları, tekstil endüstrisi kombinaları kurulmasıyla ilgili planları «onaylanmış» olmasından ve bu kombina projelerinin geliştirilmesiyle görevlendirilmiş bulunmasından dolayı teşekkür etmiştir. Bu mektupta ayrıca, kombinaların «arzulanan zaman» içinde yapılabilmesi için bazı öneriler de bulunmuştur. Bunlar arasında,

«Kombinaların yapımı ve çalıştırılması ile ilgili bütün sorunları çözmek ve yönetmek üzere bir büronun oluşturulması»

dikkati çekmektedir.⁽⁶⁵⁾ Orlof aynı tarihlerde raporun kendi hazırladığı bölümünü de İktisat Vekaletine teslim etmiştir.⁽⁶⁶⁾ Hareketinden önce, verdiği bir beyanatta ise yaptıkları incelemeye katılmış Türk mühendislerini överek şöyle demiştir:

«İftihar ederek söylemek isterimki Türk mühendisleri her cihetten, mesleklerinin ehli mütehassıs ve kıymetli insanlardır... Bize çok kıymetli yardımda bulundular. Böyle olduğu halde, Avrupa'dan mühendis getirmenize akıl erdiremedim.»

Orlof uzmanların bir bölümüyle birlikte, 6 Ekim 1932 tarihinde Türkiye'den ayrılmıştır. Diğer uzmanların raporlarını tamamlamaları ise 1 Kasım 1932 tarihine kadar sürmüştür.⁽⁶⁸⁾

VIII. Sovyet Uzmanlarının Raporu

Sovyet uzmanlarının hazırladıkları rapor, Türkiye'de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi başlığını taşımaktadır.⁽⁶⁹⁾ Özünde bu rapor, başlıkta adı geçen maddelerin ithalatının önlenerek, Türkiye'de üretim imkânlarını araştıran fizibilite raporlarından oluşmaktadır.

Raporun en büyük bölümü «pamuk sanayi»ne ayrılmıştır. Yalnız 1930 yılındaki pamuklu kumaş ihtiyacının, % 72 sinin ithalat yoluyla sağlandığı düşünülürse, bu doğaldır. Bu ithalata, büyük ölçüde son verebilmek için,

«onar saatten 2 sefer çalışmak şartıyla cem'an yekûn 170.000 iğli ve 4.000 dokuma tezgâhlı ve iplik, dokuma, islah şubelerinden mürekkep 3 adet kombina inşa etmek...»⁽⁷⁰⁾

gerekli görülmüştür. Fabrikalar, «sanayii'nin en son terakkiyatına» dayalı bir teknolojiye göre kurulmalıdır. Bunun sağlanabilmesi için de, Türkiye'de kullanılan kumaş cinslerini asgariye indirerek, örneğin üç sınıfa ayırarak, standardizasyonunu sağlamak gereklidir. Böyle bir standardizasyona uygun olarak, şu üç tip kombina kurulması düşünülmüştür.

1. Ham ve boyanmış kumaşlar :	32.000 iğ,	900 tezgâh
2. Alaca mensucat	: 69.000 »,	1500 »
3. Basma kumaşlar	: 67.000 »,	1500 »

Uzmanlar ,ev ve küçük sanayinin ihtiyaçlarını karşılayacak santral fabrikalar yerine, büyük ölçekli standard tip mal üreten kombina fabrikalar kurulması gereği üzerinde ayrıntılı olarak durmuşlardır. Uzun dönemde ev ve küçük sanayiinin yaşama şansının olmadığını ve olmamak gereğini vurgulamışlardır.⁽⁷¹⁾ Bu alanlarda serbest kalacak işgücünün bir bölümü ise, yeni mensucat fabrikalarının, işçi ihtiyacının karşılanmasında kullanılabilecektir.⁽⁷²⁾

Uzmanlar, bu sanayii dalının ana girdisi olan pamuğun kurulacak endüstrinin gerektirdiği nitelikte ve nicelikte üretilmesi için alınması gerekli önlemleri sıralamışlardır.

Raporun bundan sonraki bölümü, kombinaların kurulması için düşünülen Eskişehir, Denizli, Sarayköy, Konya, Malatya, Kayseri, Afyonkarahisar ve Nazilli yörelerinin, ücretler, mesken, hammaddeye (pamuk) ve kömüre uzaklık, su kaynağı, şose ve demiryolu bağlantıları, kanalizasyon, yerli inşaat malzemesi mevcudiyeti, zelzele tehlikesi, çalışmaya ve fabrika kurmaya müsait olup olmaması gibi faktörler yönünden ayrıntılı ve o derecede dikkatli bir şekilde incelenmesine ayrılmıştır. İnceleme sonunda, uzmanlar üç tip mensucat kombinasyonunun şu yerlerde kurulmasını önermişlerdir

«1.nci kombinat: Bunun için Kayseri, Malatya ve Denizli şehirlerinden biri seçilmelidir. 2. ve 3. üncü kombinat : Bunlar için Eskişehir, Sarayköy, Nazilli şehirlerinden biri intihap olunmalıdır...»⁽⁷³⁾

Son iki kombina için düşünülen Eskişehir'i İktisat Vekili uygun bulmamıştır. Uzmanların, Nazilli ile Sarayköy arasında «iktisadi» yönden yaptıkları bir incelemede Sarayköy, daha uygun görülmüştür.

Raporun ikinci bölümü, pamuk dışında kalan «nebatî elyaf» mamullerine ve özellikle kenevir mamulleri sanayiine ayrılmıştır. Türkiye'de nebatî elyaf işleyen, ufak bir iki imalathane dışında, bir fabrika yoktur. Bu eksiklik, kısmen ithalata, kısmen daha değerli maddelerden yapılan (örneğin, yün ipliği karışık çuval gibi) mamullerle karşılanmaktadır. Fakat tüm üretim çok kez ihtiyaca kâfi gelmemektedir. Bu nedenle, ilk önce halat (1.000 ton), ip (1.000 ton), kaim bez (300 ton) çuval (5.800 ton), ve ambalaj dokuması (1.900 ton)⁽⁷⁴⁾ üretebilecek tesisler kurulmalıdır, Bu amaçla da

- a. 6 ihzar fabrikası (bunlardan 3 adedi İzmir Vilâyetinde ve 3 tanesi de Kastamonu Vilâyetinde olmak üzere)
- b. 2 kendir mamulâtı fabrikası (Biri İzmir Vilâyetinde diğeri Kastamonu Vilâyetinde olmak üzere)⁽⁷⁵⁾

kurulması öngörülmüştür. Bunlardan ilk önce, Kastamonu'da bir ihzar ve bir de mamul fabrikası kurulmasına başlanmalıdır.

Böylece

«tecrübevi mahiyeti haiz olan bu kombinatta gerek ihzar ameliyeleri ve gerekse kendir mamulâtı istihsalı gibi Türkiye'de kendir sanayiine ait bilumum hususiyetler öğrenilecektir...»⁽⁷⁶⁾

Raporun son bölümü, kimya ve demir sanayilerine ayrılmış, bu sanayi kollarının Türkiye'de kurulabilme olanakları araştırılmıştır.

Kimya sanayi, dünya sanayi içinde artan önemi, Türkiye'nin üretici güçlerinin geliştirilmesi ve sanayileşmesinde oynayacağı rol, milli savunma gerekleri gibi nedenlerle, mutlaka kurulmalıdır. Bu amaçla,

«İmal edilecek eşyayı, memleket hammaddelerini, mü-nasebettar diğer sanayi inkişaf ihtiyacını ve diğer iktisadi âmilleri hesaba katarak bir umumi plân ve bir tedrici tatbikat programı yapmaktır lâzımdır...»⁽⁷⁷⁾. Sovyet uzman bu amaçla, bir «taslak» hazırlamıştır. Bu taslak, yalnız mevcut değil fakat ileride doğacak iç talebi de dikkate alan, üç aşamalı bir üretim planı, başka bir deyişle «bir azami plan...» dır.

Uzman, özellikle bu plan taslağının ilk aşamasına asitler, bazlar, kimyevi gübreler ve patlayıcı maddeler gibi, yaygın kullanım alanı olan mallar üreten fabrikaların alınmasını önermiştir. İkinci ve üçüncü aşamalarda, ilk aşamadaki fabrikaların genişletilmesinin yanısıra, diğer bellibaşlı tüm kimyevi maddeler üretilecektir. Bütün aşamaların gerçekleşebilmesi halinde, —ki bu yıl 10 yılı aşkın bir zaman alacaktır— bu sanayi dalı, Avrupa ülkelerinin düzeyine ulaşmış olacaktır. İlk aşaması 3-4 milyon olmak üzere, toplam 50-80 milyon liraya mal olacaktır.

Mali olanaklarının sınırlılığı dolayısıyla, bu planın yalnızca ilk aşaması gerçekleştirilse bile,

«Türkiye iktisadi istiklâline doğru yeni bir adım daha atmış olacaktır... 1.700.000 liralık döviz kazanmış olacaktır ve harp vukuunda ise memleketin müdafası için elzem olan fabrikaların hepsine sahip olunabilecektir...»⁽⁷⁸⁾

Bu ilk aşamanın ihtiyaç duyacağı girdilerin çok büyük bölümü, ülkede mevcuttur veya araştırmaların artırılmasıyla ülke içinde bulunabilir niteliktedir. Mevcut girdilerin fiyatları da, dünya fiyatlarıyla rekabet edebilir niteliktedir. Fabrika kapasiteleri ve kuruluş yerlerinin seçimiyle, bu tesislerin verimli bir şekilde işletilmesi mümkün olacaktır. Çeşitli kuruluş yerlerini değerlendiren uzman, Tefen'i, bu sanayi kolu için en uygun yer olarak saptanmıştır. Uzman yalnız,

«Zamanla memleketin en mühim ve en kudretlisi olmağa namzet bulunan kimya sanayinin yaratılması ve işletilmesi bizzat Devlet 'tarafından yapılmalıdır. Bu işin hususi sermayeye bırakıldığı takdirde, daha birçok seneler meydana gelmeyeceği şimdiden iddia olunabilir...»⁽⁷⁹⁾ demektedir.

Demir sanayi de, kurulması en önemli kuruluşlardan biridir. Bu alanda hızla girişimler yapılmalıdır. Bu konudaki en büyük zorluk, mevcudiyetleri bilinen demir cevherinin sınırlı olması, üstelik bunların kömür madenlerinden çok uzakta bulunmasıdır. Bu nedenle,

«Türkiye'de yakınında demir fabrikaları kurulabilecek bir tek demir madeni malum değildir. O halde yüksek fırınları kömürün yakınında kurmak ve madenden fabrikaya ve fabrikadan istihlâk merkezlerine olacak nakliyatı en az masrafla temin etmeğe çalışmak lâzımdır...»⁽⁸⁰⁾

Böyle alınınca, bu sanayi kolu için en kârlı yer Zonguldak olacaktır. Milli güvenlik endişeleriyle bu fabrikaları kıyıda daha içeri olmak gerekirse, en uygun yer, kimya sanayi için olduğu gibi Tefen'dir. Demir ve kimya sanayinin birlikte kurulması ise, daha da avantajlı bir durum yaratacaktır. Tefen'de yeteri kadar güvenli bulunmazsa, bu kez Karabük düşünülebilir. Fakat fabrikalar, ekonomik açıdan, Tefen'den daha az uygundur.

Sovyet uzmanlarının raporları, yukarıda değinildiği gibi, bir sanayi projeleri denetinden oluşmaktadır. Uzmanların önerilerinden bir bölümü, Türkiye'nin tercihlerini tam olarak yansıtmamıştır. Buna karşın, projeler demetinin bir bölümü, Birinci Sanayi Planı'nda, bir bölümü ise daha uzun dönemdeki sanayi girişimlerine önemli ölçüde öncülük etmiştir.

IX. İktisat Vekline Celal Bayar'ın Getirilişinden Sonraki Gelişmeler

İktisat Vekil'liğine getirilen Celal Bayar, göreve başladıktan hemen sonra görünüşte yalnızca çalışma arkadaşlarına, gerçekte bütün Türkiye'ye yayınladığı bir tamimle, özellikle iki çevreye güvence vermektedir. Güvencenin bir kesimi parti yöneticilerine verilmektedir. Tamimde C.H.P. nin programındaki ekonomiye ilişkin maddeler tekrarlanarak, parti çevreleri —hiç olmazsa daha katı devletçilik yanlısı bir bölümü— yatıştırılmaya çalışmaktadır. Öte yandan, «aşırı devletçilik» yapılmasının parti programına aykırı olduğu ve

«Türk içtimai ve milli hayatında namuskârane, likeyakatle temin edilecek kazançlar; içtimai bir şaibe değildir. Bunun aksine olarak, muhitimizde şayi olan telakkilerin, esas prensiplerimizle alakası yoktur. Milli servete bir zerre daha ilave edebilmek muvaffakiyeti, bilâkis hepimiz için sevinç vesilesi olmalıdır»

diyerek iş çevrelerine güvence vermektedir.⁽⁸¹⁾

Bu anlayış —ki tüm döneme hakim oldu— içinde formüle edilen «devletçilik» ilkesi, pek doğaldır ki, önceki dönemden büyük farklılıklar gösterdi. Özel sanayi kesimine sağlanan ayrıcalıklar genişletildi ve koruma arttırıldı. Önceki dönemde tepki doğurmuş olan kanunlar, değiştirildi. Bu arada Bayar'ın daha sonraki bir tarihte «çok koyu bir devletçilik numunesi... Ferdin yapacağı her şeyi kıskanır.»⁽⁸²⁾ bir kuruluş olarak değerlendirdiği D.S.O. ile «vazifelerini yerine getiremeyecek kadar zaif.»⁽⁸³⁾ düşmüş olan T.S.K.B., dikkatli bir kamu oyu hazırlama döneminden sonra, daha esnek bir yapıya sahip **Sümerbank**'a dönüştürülmüştür Böylece plan oluşmadan onu uygulama sorumluluğu yüklenecek Sümerbank kurulmuş oluyordu.⁽⁸⁴⁾

Bu ortamdaki gelişmelerden bu tebliğ kapsamıyla ilgili olanları, —bir bölümü dolaylı da olsa— daha ayrıntılı incelemek aydınlatıcı olacaktır.

A. A.B.D.'den Yeni Bir Uzmanlar Heyetinin Çağırılması :

Celal Bayar İktisat Vekili olmasından hemen sonra, Sovyet uzmanlar henüz Türkiye'de iken, İktisat ve Maliye konularında

yabancı uzman getirileceği haberleri basında yer aldı.⁽⁸⁵⁾ Daha sonraki bir tarihte de, 1 Kasım 1932'de, Bayar bu girişimin amacını, daha ayrıntılı olarak şöyle belirtmiştir :

«Memleketin iktisadi bünyesini tetkik ettirmek üzere meşhur iktisatçılardan bir kaç ecnebi mütehasıs İgetirtilecektir!... Bu mütehasıs İlar heyeti, memleketimiz iktisadiyatının inkişaf ve terakkisi için alınması İazım gelen tedbirler hakkında bir rapor verecekler ve Vekalet bu rapora göre hareket edecektir.»

Ayrıca İktisat Vekaleti'ne «daimi bir müşavir» ve vekaletteki şubelerin başına «ecnebi mütehasıs İmüdür» getirilecektir.⁽⁸⁶⁾

Bu açıklamadan kısa bir süre sonra, Başvekil İsmet İnönü Hukuk Fakültesinde yaptığı konuşmada,

««... Bu memleketin her işleri gibi mali ve iktisadi işlerinin düzelmesini de biz kendimiz düşünmeğe mecbur olduğumuz kadar birinin bizden evvel ve bizden ziyade düşünmesine de müsaade edemeyiz. Bu o kadar, hem bizim hakkımız, hem de bizim mecburiyetimizdir.../ Sonra dahası var; nefsimize güvenerek söyleyebiliriz ki, Türkiye'ye taallük eden işlerin ana ve temel esaslarının ne olduğunu en doğru olarak biz Türkler biliriz...»⁽⁸⁷⁾

diyerek İktisat Vekili'ne girişiminden hoşnut olmadığını açıklamıştır. Başvekil, yabancı uzmanların Türk kamu yönetiminde, yönetici ve politika yapıcı görevler üstlenmesine karşıdır. Ama Sovyet uzmanlarına yaptırılmış olanlar gibi teknik düzeydeki bilgi akımına açıktır.

1933 yılı başlarında, Türkiye'nin iktisadi bir tetkikini yapmak üzere New York'taki bir firmayla anlaşma yapılmıştır.⁽⁸⁸⁾ Bu A.B.D. uzmanlar, Haziran 1933 ayı içinde Türkiye'ye gelerek incelemelerine başlamışlardır.⁽⁸⁹⁾ Bu uzmanların hazırlayacakları raporla,

«... Gelecek seneler zarfında milli iktisadiyatımızı genişletmek ve ilerletmek için takip edilecek program»⁽⁹⁰⁾

çizmesi öngörülmüştür. Geniş kapsamlı raporun tamamlanması, Mayıs 1934 tarihinde mümkün olabilmıştır.⁽⁹¹⁾ Bu nedenle ra-

porun, 1933 yılı sonlarında tamamlanan Birinci Sanayi Planı'nın hazırlanmasına olan katkıları çok sınırlı kalmıştır. İktisat Vekili böylece Başvekil'in karşı çıkmasına rağmen yabancı uzmanları çağırarak raporu hazırlatacak fakat bu bakanlığa «müşavir» ve «mütehassis müdür» gibi yöneticiler getirme isteğini uygulamaya koyamayacaktır.

Daha önce değinildiği gibi, Orlof'un Türkiye'ye geri gelmesi gerçekleşmemiştir. Karma bir ekonomi için plan yapma çabaları, hangi alanların özel kesime bırakılacağı, bırakılacak kesimlerin nasıl ve ne ölçüde himaye göreceği vb. sorunları gündeme getirmiştir. Bu açıdan, Sovyet'ler deneyinden Türkiye'nin öğrenebileceklerinin çok sınırlı olacağı düşünülmüş olsa gerktir.

B. Turkstroy'un Kuruluşu ve Sovyet Kredi Anlaşmasında Ortaya Çıkan Anlaşmazlıklar

Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekilliğinden ayrılmasının ana nedenlerinden biri olan Sanayi Umum Müdürü Ahmet Şerif Önay, Sovyet uzmanlarının Türkiye'de bulunduğu sırada yapılan çalışmalardaki önemli görevleri nedeniyle, mevkiini bir süre daha koruyabilmiştir. Önay, 10 Ocak 1933 tarihinde görevinden alınmadan önce⁽⁹²⁾ Celal Bayar'a hazırladığı uzun notta, fabrikaların kat'i projelerinin hazırlanmaya başlandığını, bunların tetkik ve kabulü için kendi başkanlığında bir heyetin 1,5 ay süre ile Sovyetler Birliğine gönderilmesini, müstakbel fabrikalarda görev alacaklara staj sağlanmasını vb. önermiştir.⁽⁹³⁾

9 Mart 1933 tarihinde Hereke Fb. Müdürü Reşat, Feshane Fb. Müdürü Şevket Turgut ve Sanayi Ofisi Heyeti Fenniyesinden Kamil İbrahim'den oluşan bir heyet Sovyetlere gönderildi.⁽⁹⁴⁾ Sovyetler'de fabrikaları gezen ve yakın ilgi gören bu heyetle temaslar sonucu Türkiye'de dokuma fabrikalarının kurulması işiyle uğraşmak üzere Moskova'da bir tröst kuruldu. **Turkstroy** [Türkstroj] adlı bu tröstün müdürlüğüne Ağır Sanayi Komiserliği azalarından Zolataref atandı. Ayrıca yüzün üstünde uzman görevlendirildi.⁽⁹⁵⁾

Türk Heyeti, 9 Temmuz 1933 tarihine kadar Sovyetlerde kaldılar. Bu arada ayrıntılı projeler hazırlanarak, Türk heyetine teslim edildi. Kurulacak fabrikaların makinaları ısmarlandı ve bir bölümünün yapımına başlandı.⁽⁹⁶⁾

Heyetin dönüşünden sonra, staj yapmak üzere 50 kişilik bir kafile, Turktroy'a yollandı.⁽⁹⁷⁾

Dokuma fabrikalarının yapım ve işletilmesi yönünde somut adımlar atılırken, Sovyet'lerden alınacak krediyle ilgili anlaşmanın **T.B.M.M.** de görüşülmek üzere şevki uzun bir süre gerçekleşmedi. Bu gecikmenin, ne gibi anlaşmazlıklardan kaynaklandığını tam olarak saptayamadık. Yalnız İsmet İnönü, anılarından anlaşıldığı kadarıyla gecikme «patent» konusunda çıkan bir anlaşmazlıktan kaynaklanmıştır. İktisat Vekaletinde yönetim değişikliğinden sonra Sovyetlerle yapılan müzakerelerde Türk tarafının «patent» konusu üzerinde durduğu, bu konuda çıkabilecek sorunlar konusunda diğer devletlere karşı Sovyet'lerden garanti talep ettiği, anlaşılmaktadır. Bu anlaşmazlığın «planı çıkmaza» soktuğunu gören İnönü, müzakerelere el koyarak sorunları çözümlenmiştir⁹⁸ Böylece, anlaşma yeniden canlandırılmıştır. Fabrika makinalarının yapımı ile ilgili haberlere Temmuz 1933 tarihinde rastlamasına rağmen kredi anlaşmasının «nihai protokolü»nün imzalanması, 21 Ocak 1934 tarihine kadar gecikmiştir⁹⁹

Planın hazırlanması, Kasım 1933 tarihine kadar gecikti. Bu gecikmede, İtalya ile ilişkilerin bozulması sonucu alınarak kredinin çıkmaza girmesi, yukarıda değinilen Sovyetlerle çıkmış olan anlaşmazlık, İktisat Vekilinin uzun bir süre Londra'daki «Para ve İktisat Kongresi»ne katılması, Cumhuriyet'in 10. Yıl Kutlama Programı vb. faktörler etken olmuştur.

Plan Kasım ve Aralık 1933 ayları içinde Celal Bayar başkanlığında bir Türk uzmanlarından kurulan bir grup tarafından hazırlanarak Bakanlar Kurulu'na sevk edilmiştir. Burada uzun ve tartışmalı görüşmelerden sonra, 8 Ocak 1934 tarihli bir bildiriyle, Bakanlar Kurulunda kabul edilerek kesinlik kazanmıştır.

X — Bazı Gözlemler

A — Birinci sanayi planının, «Sovyet uzmanlarınca» veya onların «yardımıyla» hazırlanmış olduğu şeklindeki yaygın savlar hatalıdır. Plan Sovyet uzmanlarının Türkiye'den ayrılışından bir yılı aşkın bir süre sonra İktisat Vekili ile teknisyenlerden oluşan bir grup tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan bu doküman, 1930 yılında Şakir [Kesebirlin İktisat Vekilliği sırasında hazırlanan «İktisadî Vaziyetimize Dair Rapor»dan, Sovyet uzmanlar

heyetinin çalışmalarına, bu dönemde çeşitli uzmanlara, örneğin 1915 Profesör Granning'e demir madenleri konusunda, yaptırılan araştırmalara kadar oldukça uzun sürede gerçekleşmiş bir birikimin sonucudur.

B — İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın devlet girişim ve öncülüğüne dayalı «radikal devletçilik» ve bununla tutarlı «kapsamlı bir planlama» anlayışı içinde, Sovyet uzmanlarının hazırlayacakları rapor o dönemde önemli addedilmiştir. Özkan'ın yerine İktisat Vekilliğine getirilen Celal Bayar'm özel sanayi girişimlerine ağırlık veren devletçilik ve bununla ilgili planlama anlayışı, hangi alanların özel kesime bırakılacağı, bırakılan alanların nasıl ve ne ölçüde korunacağı vb. sorunları gündeme getirdiğinden, Sovyet uzmanların raporunun güncelliğini ve önemini bir ölçüde azaltmıştır.

C — Amerikan uzman heyeti raporunun daha liberal bir devletçilik arayışı içinde olan İktisat Vekili Celal Bayar tarafından, Sovyet uzman raporları yerine kullanıldığı şeklindeki, son yıllarda ortaya atılmış olan sav'da, bu raporların farklı nitelikleri dolayısıyla hatalıdır. Bir proje demetinden oluşan Sovyet uzmanlar raporları ile politika önerileri ve bu politika önerisiyle ilgili kurumsal değişiklik önerilerinden oluşan Amerikan uzmanlarının raporları, birbiri yerine kullanılmaktan çok, birlikte kullanılacak niteliktedir. Büyük ölçüde de bu şekilde kullanılmışlardır.

D — Sovyet uzmanlarının raporları, dikkatle hazırlanmış bir sanayi projeler demetinden oluşmuştur. Bu projelerden, Kayseri ve Nazilli Tekstil Kombinaları, Birinci Sanayi Planı'nın ana yatırımlarından birini teşkil etmiştir. Projelerin diğer bir bölümü ise, daha uzun dönemdeki sınaî girişimler için, teşvik edici ve yol gösterici bir rolü olmuştur.

E — Türkiye, 1930'lu yıllarda büyük bir **açıklık** ve **arayış** içinde,⁽¹⁰⁰⁾ diğer ülkelerdeki gelişmeleri takip etmiştir. Aynı anlayış içinde çok sayıda yabancı uzmanı Türkiye'ye getirmiş ve bunlardan faydalanmak için gayret göstermiştir. Bu kanallardan sağlanan veriler, politik tercihler ve kararların oluşturmada kullanılmıştır. Ne var ki bu tercih ve kararların oluşumunu, hiç bir yabancı ülke veya uzmanla paylaşmamak, dönemin

en katı ve en **hassasiyet** gösterilen ilkesi olmuştur. Türkiye'nin bu yıllardaki başarılarını bu **açıklık, arayış** ve **hassasâyat**'lerde aramak, yanıtıcı olmasa gerektir.

NOTLAR :

- (1) Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İkin, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin Politika Arayışları, Ankara, 1977, Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, Ankara, 1962. (S.B.F. teksir). Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul, 1974. Koral Göymen, «The Nature and Practice of Turkish Etatism» University of Leeds 1973 (Yayınlanmamış doktora tezi - teksir).
- (2) Özellikle basma getirilen kısıtlamalar, tartışmalara önemli sınırlamalar getirmiştir. Bkn. Mahmut Goloğlu, Tek Partili Cumhuriyet : 1931-1938, Ankara, 1974.
- (3) Vehbi, «Cihan İktisat Buhranı - Bu Vaziyet içinde Türkiye'nin Hâli». 20.12.1931 (teksir).
- (4) «T.C. Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin...» T.C. Riyaseti Kâtibi Umumiliği, 8/5/1932 (daktilo).
- (5) Örneğin: Hakimiyet-i Milliye, İH.M.I gazetesindeki şu makalelere bkz. «Plan ve Plansızlık» 7 Ekim 1931, İsmail Husrev [Tökin], «Milli İktisatta Plan...» 1 Aralık 1931 ve Zeki Mesut, «Plan» 28 Aralık 1931.
- (6) Bu dönemin koşullarının analitik bir çevrede incelenmesi için bkz. Gülten Kazgan, «Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütlemeler...» Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunlar Derneği, İstanbul, 1977, S. 231-81.
- (7) Basm Fransa'dan Çin'e kadar bir çok farklı sayıdaki ülkenin planlama girişimlerini dikkatle gözlemiştir. Örneğin bkz. H.M., 25 Ekim 1931.
- (8) **İbid**, s. 5.
- (9) Örneğin bkz. «Büyük bir Alman Konsorsiyumunun Teklifi...» H.M., 20 Temmuz 1932.
- (10) Ş. Saraçoğlu'na bu gezisinde «tercümanı» olarak refakat etmiş olan Sayın Mukdim Osmay'la 20 Haziran 1981 tarihinde yapılan mülakat'tan, Ayrıca bkz. C, 26-30 Eylül, 1-7 Ekim, 30 Aralık 1931.
- (11) Türk - Sovyet İlişkilerinin gelişimi için bkz. Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1038), İstanbul, 1963 s. 71-76 ve 106-109.
- (12) M. Tiltman, Rusya'da Bir Tetkik Seyahati, (Çev. Ö.R.), Vakit Kütüphanesi, 6 Eylül 1930. İstanbul, 1930.

- (13) Bu geziyle ilgili bkzn. «Teyfik Rüştü Bey...» Cumhuriyet (C) 18 Eylül-8 Ekim 1930.
- (14) Mustafa Kemal'in bu gezisinin önemi için bkzn. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, op.cit., ss. 199-209. Ayrıca bkzn. «Rusya Mektupları...» H.M., 19 Kasım, 1930.
- (15) Falih Rıfkı (Atay), Yeni Rusya, Ankara, 1931.
- (16) İbid., s. 4-5.
- (17) İbid., s. 171-172.
- (18) Bu dample ilgili şikayetler için, örneğin bkzn. Son Posta, (SP), 24 ve 25 Temmuz, 25 Ağustos, 17 Eylül 1931. Saim Nuri, «Rusların Dampingle Siyaseti ve Türkiye Ekonomisi» Ekonomi ve Finans, Cilt 2 No. 3, Mart 1931 s. 44-47. Buhran ve Dampingleleri kuramsal bir çerçeveye oturtma gayretiyle ilgili olarak bkzn. Tunanalı Mustafa Ahmet, Dampingle ve İktisadi Buhranlar, Birinci Kısım, İstanbul, 1931.
- (19) Bu geziye katılanlar için bkzn. «Rusya Seyahati...» C 13 Nisan 1932.
- (20) Türk basını bu geziye, çok geniş bir yer vermiştir. Bknz. H.M., C ve Akşam (A), 23 Nisan-10 Mayıs 1932.
- (21) Sovyet ileri gelenleriyle yapılan temaslar için bkzn. Yunus Nadi, «Yeni Rusya'nın Zimamdarlarıyla Yakından Temas». C 1 Mayıs 1932.
- (22) Ziyaret edilen fabrikalarla ilgili bkzn. C, 28, 29, 30 Nisan, 1, 2, 5, 7,, 9 ve 10 Mayıs 1932.
- (23) Bknz. Yunus Nadi, «Beş Senelik Plân» C 18 Mayıs 1932. Ayrıca bkzn. «Matbuat Erkanının Rusya İntiharları», C 11 Mayıs 1932.
- (24) Bu gezinin genel bir değerlendirmesi için bkzn. Yunus Nadi, «İsmet Paşa'nın Rusya'ya Seyahati ve Neticeleri.» C 11-16 Mayıs 1932.
- (25) Bu krediyle ilgili bkzn. Yunus Nadi, «Rusya Tarafından Bize Açılan Kredi Meselesi» C 16 Mayıs 1932 .«İsmet Paşa Hz. Dönüyor...» A. 8 Mayıs 1932.
- (26) Ahmet Şerif (Onay), «Rusya'dan alıncak makinalar ile kurulacak fabrikalar meselesi», T.C. İktisat Vekâleti, Ankara, 1932, s. 1 (teksir).
- (27) Bu iki uzman, diğer iki uzmanın Haziran 1932 başında Türkiye'ye dönmelerinden sonra da, Sovyetlerde kalarak, incelemelerine bir süre daha devam etmişlerdir. Bknz. «Mütehassıslar Geldi...» C 3 Haziran 1932 ; bu uzmanların incelemeleriyle ilgili olarak ayrıca bkzn. C, 12, 19, 23, 27, 29, 30 Mayıs 1932.
- (28) Ahmet Şerif (Onay), op.cit., s. 1.
- (29) İbid., s. 3.
- (30) İbid., s. 3.

- (31) Başvekilin, krediyi «hakiki bir dostluk delili» olarak değerlendiği konuşması için bkz. «İsmet Paşa İzahat Verdi...» C, 16 Mayıs 1932.
- (32) Vlademir Pozner, Sovyetlerleli, (Çev. Mehmet Fuat), İstanbul, 1932.
- (33) Hamat, Sovyet İktisat ve Medeniyetine Bir Nazar, İstanbul, 1932.
- (34) Milaşlı Gad Franko, Beş Senelik Plan (Rus Dömpengi): 1932, İstanbul, 1932.
- (35) İbid., s. 32.
- (36) Bu risaleyi, Ankara Kütüphanelerinde bulup incelemeyemedim. Do Menzi, Bolşevikli Yeni Rusya Hakkında İcmali Malumat, (Çev. H. Rifat), İstanbul, 1932.
- (37) Falih Rıfki (Atay), 1931 yılında Roma'ya yaptığı gezideki gözlemleri için bkz. Faşist Roma, Kemalist Tiran ve Kaybolmuş Makedonya, Ankara, 1931.
- (38) Bu gezi ve bu gezide sağlanan olanaklar için bkz. C, 25-28, 30 Mayıs, 3 ve 7 Haziran 1932 ve (A) 3 Haziran 1932.
- (39) Falih Rıfki (Atay), Moskova - Roma, İstanbul, 1932 s. 9.
- (40) İbid., s. 11.
- (41) İbid., s. 17.
- (42) Selim İlkin, «Devletçilik İlkesine Uygulanabilirlik Kazandırmaya Dönük İlk Girişimler ...» 1981 (teksir).
- (43) Hazırlanmakta olan belgeden dönemin gazeteleri bazen «plan» bazen de «program» diye söz etmektedirler. Örneğin bkz. «Üç Senelik Sanayi Programı» A, 3' Haziran 1932 ve «Üç Senelik İktisadi Plan» A 6 Haziran 1932. Ayrıca bkz. «İktisadi Plan» C 7 Haziran 1932.
- (44) Ahmet Şerif Önay ile Mülakat, (29 Temmuz 1932).
- (45) «Pamuklu Fabrikalar...» A 15 Mayıs 1930.
- (46) İktisat Vekili'nin konuyla ilgili açıklamaları için bkz. C 24 Haziran 1932. Ayrıca bkz. «Santral Fabrikalar...» C 12 Ağustos 1932.
- (47) «Yeni bir Şeker Fabrikası...» A 11 Mayıs 1932 ve «8 Milyonluk Kredi...» C 12 Mayıs 1932.
- (48) T.C. İktisat Vekâleti, başlıksız daktilo bir nottan, 1932.
- (49) 13/7/1932 tarih ve 1342 no.lu bir kararname ile, mensucat fabrikaları için getirilecek uzmanlara ek olarak «... heyete daha üç müteahhas il-tihaki suretiyle tetkikatm ; memleketimiz umum sanayi plânının etrafıyla tavazzuh etmesine ve ihtiyar olunacak masraftan daha büyük faideler elde edilmesi...» ümid edilmiştir.

- (50) Bu kurumla ilgili bkznz. K. Apak, C Aydmelli ve M. Akın, Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maden İşletmeleri, ss. 39-45 ; D.S.O.'nm kuruluş kanununun gerekçesiyle İktisata ve Bütçe Encümenleri Layihaları için bkznz. T.B.M.M., Zabıt Ceridesi, Cilt 9, 3/7/1932 gündeme ek : sıra No. 265.
- (51) D.S.O. ile kendisine bağlı olacak fabrikaların ilişkilerinin ayrı bir tüzükle sağlanacağı belirtilerek, bu konuda fazla bir açıklık getirmemiştir.
- (52) K. Boratav, op.cit., s. 148.
- (53) Bu tepkilerle ilgili olarak bkznz. Mümtaz Hasar, Türkiye'de Sanayi Kredisi, İstanbul ,1932. Ayrıca bkznz. T.B.M.M., op.cit., Cilt 9 3/7/1932 s. 465-474 ve 7/7/1932 s. 502-508.
- (54) Bu gelişmeler için bkznz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu,. Politikada 45 Yıl, Ankara 1968. s. 117-123. İsmet Bozdağ, Bir Çağın Perde Arkası: Atatürk - İnönü, İnönü - Bayar Çekişmeleri, İstanbul 1972, s. 52-56.
- (55) Korkut Boratav (1962), op.cit., s. 167-171.
- (56) Rus Mütéhassıs Heyeti. C 13 Ağustos 1932 ve «Mütéhassısılar Heyeti...» T.C. İktisat Vekâleti, teksir, (Ankara, 1932).
- (57) T.C. İktisat Vekâleti, Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii hakkında Sovyet Mütéhassısları tarafından verilen raporlar, Ankara, 1933. (Bu belgeye bundan sonraki göndermeler, Rapor şeklinde yapılacaktır), s. 5.
- (58) Geziye döneminin gazeteleri geniş yer vermişlerdir. Örneğın bkznz. C 14, 16, 19, 20, 23-28 Ağustos, 6, 10, 12-15, 19-20, 28-30 Eylül ve 2-7 Ekim 1932. Ayrıca bkznz. A, 19, 23 Ağustos 7, 10,, 12, 14, 18 Eylül ve 4 Ekim 1932.
- (59) «Yeni Açılacak Fabrikalar...» A 11 Ağustos 1932.
- (60) A. Şerif Önay'la Mülakat (24 Temmuz 1976).
- (61) Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası, Devlet Sanayiciliği Müvacehesinde Kütahya, 1932, (Alıntı bu kitabın başına eklenmiş ve altın yaldızla yazılmış dilekçeden alınmıştır).
- (62) «Nafia Vekili Hilmi Beyefendiye...» 8,11.1932 tarihli dilekçe (daktilo).
- (63) T.C. İktisat Vekâleti, «Rusya'dan Alınacak Makinalar ile Kurulacak Fabrikaların Meselesi...» (teksir) 1932.
- (64) Sabahattin Selek, «İnönü'nün Hatıraları...» Ulus, 25 Mayıs 1969.
- (65) «A Son Excellance Monsieur, Mahmut Celal Bey...» Ankara, 28/9/1932 (teksir).
- 166) «Rus Heyetinin Tetkikatı,..» C 2 Ekim 1932.

- (67) «Moskova Sefirimiz...» C 7 Ekim 1932 ; Orlaf Darulfünun'da ayrıca gezisiyle ilgili bir konferans vermiştir. Bknz. «Rus Heyeti...» C 5 Ekim 1932.
- (68) Anadolu'da Kalan Mütihazsıslar...» C 2 Kasım 1932.
- (69) T. C. İktisat Vekaleti, op. cit. s. 1
- (70) İbid., s. 19.
- (71) İbid., s. 122.
- (72) Ev ve küçük sanayinin geçiş dönemindeki iplik ihtiyaçlarının bir bölümü kombina fabrikalar tarafından sağlanabilecektir. Bu dönemde bu grubun alış ve satışlarda «tüccarın tavassutuna ihtiyaç» duymaması için kooperatifleşmesi, önerilmiştir. Bknz. İbid., s. 20.
- (73) İbid., s. 123.
- (74) İbid., s. 139.
- (75) İbid., s. 138. *
- (76) İbid., s. 152.
- (77) İbid., s. 160 + 1.
- (78) İbid., s. 160 + 47.
- (79) İbid., s. 160 + 1.
- (80) İbid., s. 160 + 24.
- (81) «İktisat Vekili Celâl Beyefendinin Tamimi» İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası No. 9 Eylül 1932. s. 401.
- (82) Nazmi Sevgen, Celâl Bayar Diyor ki, İstanbul, 1951, s. 162-163. (Bu konuşma 6 Nisan 1947'de izmir'deki bir parti toplantısında yapılmıştır.
- (83) T.B.M.M. op.cit., cilt 16, 3/6/1933 (Sıra No. 257).
- (84) Bu bankanın kuruluşuyla ilgili olarak bknz. Sait Emin Özbek, La Sümer Bank et l'Industrialisation de la Turquie sous la République Lausanne, 1938.. Ekrem Uzelmas, Devletçüüikve Türkiye'de Tatbikatından Sümerbank, Ankara, 1963.
- (85) «Mütihazsıslar...» A, 15 Eylül 1932. Orlof'un Türkiye'den ayrılmadan önce vermiş olduğuna daha önce değindiğimiz, Türk Uzmanların niteliklerini övücü beyanatu, bu haberlere bir tepki olsa gerektir.
- (86) «İktisat Vekaleti...» A, 2 Kasım 1932; Vâ-Nû'nun bu konuda dikkatli davranılmasını isteyen ilginç uyarışı için bknz. «Mütihazsıslar...» A 3 Kasım 1932.

- (87) «Başvekilin... irat Etiği Nutuk...» A 21 Kasım 1932.
- (88) «Ecnebi İktisatçılar Geliyor...» C 1 Ocak 1933.
- (89) Bu uzmanların gelişleriyle ilgili olarak bkz. C 17-20 Haziran 1933.
- (90) Ali Süreyya «İktisadi Program» C 20 Haziran 1933.
- (91) Walker D. Hines, Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, 3 Cilt. İktisat Vekaleti Ankara, 1936.
- (92) «İktisat Vekaleti Müdürlüklerinde Tebeddülât...» C 11 Ocak 1933.
- (93) «İktisat Vekiline...» 1932. (daktilo).
- (94) Ahmet Sait Önay'm bu heyet başkanı olarak Sovyetler Birliğine gitmesine dair karar kendisine resmen tebliğ edilmiş ve bu haberler basına yansımış şada, bu karardan daha sonra vaz geçilmiştir. «Sanayi Umum Müdürlüğü» 14/1/1933 tarih Hüsnü [Kortell imzalı yazı (daktilo). Ayrıca bkz. C 21 Ocak, 2 ve 10 Mart 1933.
- (95) «Rusya'nın Vereceği Sanayi Levazımı...» C 26 Nisan 1933. Korel Göymen, op.cit., s. 175. Jo Hannes Glasueck, Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye Ankara, 1976. s.' 286-287.
- (96) Bknz. C 6 Haziran, 4 ve 10 Temmuz 1933.
- (97) C, 10 Ağustos ve 7 Eylül 1933.
- (98) İnönü anılarında bu kanuya çok kapalı ifadelerle anlatılmaktadır bkz; Sabahattin Selek, op.cit., 25-26 Mayıs 1969. Za Industriazatsion adlı bir Sovyet Gazetesi de «milli sanayi inkişafından ziyade garple olan rabitaları gözeten bayı sermayedarların» varlığından yakınarak, bu anlaşmazlığa değinmiştir. Bknz. «Bir Rus Gazetesinin Fikri» C 13 Temmuz 1933.
- (99) Bu protokol 12 Mayıs 1934 tarihinde görüşülerek kabul edilmiştir. T.B.M.M/deki görüşmeler sırasında bir milletvekili Sovyet basınında çıkan bir habere dayanarak, bu ülkedeki «İstihkak» mallarının kalitesinin düşük ve maliyetlerinin yüksek olabileceği endişesini ifade etmiştir. Celâl Bayar ise, alınacak fabrikaların «rasyonel» olmasına dikkat gösterdiklerini ve «rantabilite hesapları» tutmayan herhangi bir sanayi dalını kurarak «ilanihaye» müstehliki buna bağlayıp «haraç güzar» (altını ben çizdim) hale getirmeyeceklerini söylemiştir. T.B.M.M., op.cit., cilt 22 12/5/1934. s. 109-111.
- (100) Bu arayış yalnızca, resmi çevrelere özgü kalmamıştır. Çok partili nitelikli şahıslar yayınladıkları risaklerle bu arayışa katılmışlardır. Örneğin bkz. M. Hulusi, Nereye Gidiyoruz, İzmir, 1931. Mithat Şakir, Milli İhtisada Doğru, Ankara 1931. Muhlis Etem, Cihan İhtisadiyat ve Planlı İktisat İstanbul, 1932. T. Ekrem, İktisadi Buhran Hakkında Düşünceler ve Gördüğüm Çare İstanbul, 1932. Cafer Osman, Milli İktisat Teşkilatı ve Cemiyet Sermayedarlığı İstanbul, 1932.